

Restrukturiranje rada? Transformacija strukture zaposlenosti

Teo Matković
Zagreb, Hrvatska

Pregledni znanstveni članak
UDK: 331.5
Primljeno: prosinac 2002.

U procesu kapitalističkog restrukturiranja, transformacija rada i zaposlenosti zauzima ključan položaj. Novi organizacijski modeli i doktrine, osnaženi upotrebom informacijsko-komunikacijskih tehnologija i deregulatornih političkih odluka, pridonijeli su promjeni oblika i strukture zaposlenosti širom svijeta.

Članak proučava strukturu zaposlenosti na makrorazini. Na temelju koncepta postindustrijskog društva razmatraju se teze: (a) da se ekonomska aktivnost pomiče sa proizvodnje robe na pružanje usluga, i (b) da u novoj ekonomiji zanimanja s visokim udjelom znanja i informacija zauzimaju ključan položaj. Kroz pregled strukture zaposlenosti u zemljama prvoga svijeta, tranzicijskim zemljama i Hrvatskoj, razmatraju se strukturalne promjene u njihovu historijskom kontekstu.

Glavni je izvor podataka anketa o radnoj snazi, te službena statistika rada za Hrvatsku (period 1970.–1996.). Ekonomske aktivnosti agregirane su u skladu sa Castellsovom adaptacijom Singelmannove klasifikacije sektora djelatnosti.

Podaci za zemlje prvoga svijeta, usprkos međudržavnim razlikama, podržavaju izvorne teze. Analiza recentnih promjena u strukturi zaposlenosti u tranzicijskim zemljama prikazuje različite startne pozicije i različite obrasce transformacije. Zajednička im je karakteristika rast udjela proizvođačkih i društvenih usluga, dok su u strukturi zanimanja promjene manje.

Hrvatski je slučaj analiziran nešto detaljnije, te su ustanovljene dvije etape razvoja strukture zaposlenosti. U godinama 1970.–1990. zaposlenost je rasla u obimu, ali je struktura djelatnosti bila gotovo zamrznuta zbog specifičnih političkih i institucionalnih uvjeta. Tijekom druge, tzv. ratno-tranzicijske etape (1990.–2001.), broj zaposlenih se drastično smanjio, ali sa različitim učincima u različitim sektorima. Ukupan učinak na strukturu zaposlenosti bio je sličan onome u procesu kapitalističkog restrukturiranja u razvijenim zemljama – rast udjela zaposlenih u proizvođačkim i društvenim uslugama, te pad u transformativnom sektoru. U kasnim devedesetima struktura zaposlenosti se stabilizira, dok je tržište rada postalo dinamičnije.

Ključne riječi: zaposlenost, struktura djelatnosti, struktura zanimanja, informacijsko društvo.

1. UVOD: JOŠ JEDNA VELIKA TRANSFORMACIJA

Gotovo svaku u nizu transformacija kroz koje prolaze ljudska društva obilježava i jedan ili nekoliko koncepta o to-

me što se i zašto se u tom periodu to doista događa. Od početka posljednjeg desetljeća dvadesetog stoljeća sve se češće i sa sve više divergentnih značenja na taj način koristi i pojam "globalizacija". Još

od vremena “dugoga” šesnaestog stoljeća, veći dio planeta funkcionira kao međuzavisan svjetski sistem, uključen u proces kapitalističke akumulacije (Wallerstein, 1986.). No u današnjoj globalizaciji kvalitete sistema su promijenjene. David Held i suradnici postavljaju analitički okvir globalizacije koji se sastoji od četiri prostorno-vremenske dimenzije: doseg globalnih mreža, intenzitet globalne međupovezanosti, brzina globalnih tokova, te razmjer utjecaja globalne međupovezanosti po lokalne zajednice. U zadnjoj četvrtini dvadesetog stoljeća sve se četiri dimenzije izuzetno povećavaju (Held, et al. 1999.), a guste, intenzivne i trenutačne veze imaju značajan utjecaj u gotovo svakom kutku Zemlje, više zaobilazeći i transformirajući nego istiskujući naciju-državu, lokalnu privredu, kulturu ili politiku.

Ekonomska globalizacija je segment globalizacije na koji se obraća najveća pozornost. Na privrednom planu promjene su najočitiije i one izravno mijenjaju uvjete egzistencije većeg dijela čovječanstva. Tumačenja tih procesa variraju od “napretka u jedinstveno slobodno tržište” tzv. hiperglobalista, do svodenja promjena na “američki imperijalizam” ili “rat civilizacija” (pa makar ekonomskim sredstvima), po sudu tzv. skeptika. Makroekonomski indikatori globalizacije, koje je relativno lako očitati, u brzom su rastu, od izravnih stranih ulaganja, preko međunarodne trgovine (unutar i između mreža poduzeća) do broja, dosega i udjela multinacionalnih korporacija u društvenom proizvodu. Pritom je došlo do otvaranja i višesmjernog povezivanja nacionalnih privreda – pa čak i stožernoga SAD-a. Takav proces potkopava suverenitet nacije-države te granice pojedinih društava čini difuznijima. Prema Manuelu Castellsu (2000.), globalna ekonomija posjeduje stabilnu arhitekturu i varijabilnu geometriju. Mjesta koja ona uključuje

i isključuje ne mogu se odrediti državnim granicama, podjelama na “sjever” i “jug” ili “prvi”, “drugi” i “treći” svijet. Raspored tih mjesta gotovo se kaotično mijenjaju na osnovi promjena u radnoj snazi, tehnološkom kapacitetu (pogotovo sposobnosti uključivanja u informacijske tokove), poduzetničkom miljeu, političkoj situaciji, ali i fluktuacijama na međunarodnom tržištu kapitala.

Ubrzanu ekonomsku globalizaciju omogućio je prethodno započet proces kapitalističkoga privrednog restrukturiranja. U ekonomskoj krizi sedamdesetih godina, ustroj vodećih kapitalističkih privreda još se jednom počeo transformirati na zasadama državnog investiranja u (pretežno vojnu) komunikacijsku i informacijsku tehnologiju, teorija postindustrijskog društva Tourainea i Bella, programa poput *Johoka Shakai* (informacijsko društvo) koji je okosnica japanske developmentalističke države, a u osamdesetim godinama jača utjecaj i neoklasične ekonomske doktrine (Castells 2000., 2000.a). Industrijalistički modus razvoja, čiji su tehnološki procesi usmjereni maksimizaciji outputa, ustupa mjesto informacionizmu u kojemu glavna zadaća tehnoloških procesa jest akumulacija znanja i povećanje razine kompleksnosti obrade informacije. Tehnologije proizvodnje znanja, prerade informacija i komunikacije simbola nisu više samo ključan element proizvodnog procesa već i glavni izvor produktivnosti. Nova uloga informacije, te nematerijalnoga i emocionalnoga rada i proizvoda izuzetno jača povezanost proizvodnih snaga s kulturom.

Organizacijski oblici poduzeća i sama organizacijska doktrina također su se transformirali. Osim na informacijskim tehnologijama, restrukturiranje se zasniva i na kulturno specifičnim modelima, na zanimljivoj mješavini državnog usmjerenja, dogmatičnoga ekonomskog liberalizma te površne aplikacije ideja komu-

nitarizma. Među “novim” strategijama ističu se: proizvodnja, fleksibilna u odnosu na proizvode i procese, multifunkcionalna radna snaga, povećanje inicijative radnika, “just in time” sistem opskrbe, horizontalno umrežavanje tvrtki, podugovaranje manjih tvrtki, strateška suradnja velikih (konkurentskih) poduzeća na vitalnim projektima, horizontalna korporacija kao zamjena vertikalnoj birokraciji, te stvaranje poslovnih mreža (opskrbnih, proizvodnih, distribucijskih, istraživačkih, standardizacijskih). Kompleksnost stvorenu primjenom većeg broja navedenih strategija uspješno savladavaju (jedino) kompjuterske mreže. Stvara se organizacijski oblik karakterističan za informacijsku/globalnu ekonomiju: mrežno poduzeće, koje Castells (2000.:187) definira kao “specifičan oblik poduzeća čiji je sistem sredstava strukturiran od presjeka segmenata autonomnih sistema ciljeva”.

Centralno upravljani, “komunistički” politički sistemi, također su se suočili s krizom razvoja, koja je nakon desetljeća stagnacije i “perestrojki” te uslijed niza povijesnih i strukturalnih okolnosti u Europi, rezultirala kolapsom čitavog projekta i izgradnjom novoga tržišno-kapitalističkog sistema s ruševinama bivšega, a izvan Europe autarkijom (Kuba, Sjeverna Koreja) ili približavanjem istočnoazijskom modelu razvojne države (Kina). Dvostruka transformacija, iz etatičkog industrijalizma u (hiper)kapitalistički informacionalizam, vođena je i izvana (u prvom redu po konzultantima MMF-a i Svjetske banke) i iznutra – entuzijazmom za slobodnim tržištem, često dopunjenim (ili ublaženim) nacionalističkom retorikom. Proces tzv. tranzicije ne posjeduje poseban teorijski okvir već se uzima kao korolar globalizacije, rješiv poštovanjem univerzalnih “prirodnih zakona” slobodnog tržišta te deregulacijom. Takvo predivanje činjenice da su ekonomski odnosi utkani u postojeće odnose moći te insti-

tucionalne i kulturne obrasce, u većini tranzicijskih zemalja učinilo je programe tranzicije upitno učinkovitima. Dok su se makroekonomski pokazatelji (samo) centralnoeuropskih zemalja nakon jednoga desetljeća stabilizirali, cijena je bila povećanje nejednakosti, pad kvalitete društvenih usluga i nezavidna razina socijalnog kapitala. Kroz analizu primjera Mađarske, David Stark (1996.) postavlja hipotezu o transformaciji tranzicijskih gospodarstava iz sustava državnoga u sustav *rekombinantnog vlasništva*. U rekombinantnom obliku vlasništva ne postoji jasno razgraničenje između javnog i privatnog sektora, između zasebnih poduzeća i između različitih opravdavajućih principa. Tvrtke, udružene u mrežama preživljavanja, odgovaraju ne samo tržištu već i vladi, naciji, regiji, patronima, radnicima i drugim relevantnim društvenim akterima. Dijelovi tih mreža uključeni su u globalnu gospodarsku mrežu, drugi dijelovi su gospodarski irelevantni, ali svi služe kao izvor legitimiteta. Tako država ostaje (su)upravljačem velikog (iako ne i najvitalnijeg) segmenta ekonomije, dok politička sfera (i političke elite) održava svoj utjecaj na privredu.

Skicirani procesi – globalizacija, kapitalističko restrukturiranje privreda, reorganizacija poduzeća i postetistička (ili postsamoupravna) tranzicija, transformiraju sam pojam *rada* i duboko zadiru u *strukturu zaposlenosti*. Od sedamdesetih su sve brojne studije sociologije rada i organizacijske znanosti o utjecaju tehnologije na radni proces i zaposlenost, a u devedesetima javljaju se brojna djela koja sagledavaju i druge aspekte promjene (npr. Reich, 1992.; Rifkin, 1996.; Castells, 1996., 2000., 2000.a; Sennett, 1998.; Gorz, 1999.; Beck, 2000., Carnoy, 2000.)

Predmet ovoga članka jest *struktura zaposlenosti*, analizirana prema djelatnostima i grupama zanimanja u kojima se zaposlenost locira. Nakon skiciranja kon-

teksta i konceptualnog okvira, ukratko ću razmotriti transformacije strukture zaposlenosti u nekoliko vodećih svjetskih privreda, prateći i dopunjujući Castellsovu analizu, a zatim izvršiti manju komparativnu analizu strukture zaposlenosti u tranzicijskim zemljama, zasnovanu na nacionalnim anketama o radnoj snazi, te analizu promjena u strukturi zaposlenosti u Hrvatskoj od 1970. do 2001. U svakom od ova tri okruženja pokušat ću sumirati promjene u strukturama zaposlenosti te utvrditi koliko se one slažu sa tezama o nastanku postindustrijskoga, informacijskog društva ili društva usluga.

2. POSTINDUSTRIJSKA DRUŠTVA I SEKTOR USLUGA

U proučavanju transformacije socijalne strukture od sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća izuzetnu su prihvaćenost postigle (i održale) teorije postindustrijskoga (u kasnijim godinama i informacijskog) društva. Castells (2000.) sumira tri glavne postavke u kojima se teorije postindustrijskog društva slažu. U najkraćim crtama, one tvrde da:

- izvor produktivnosti i rasta leži u generiranju znanja;
- ekonomska aktivnost pomiče se sa proizvodnje robe na pružanje usluga;
- u novoj ekonomiji, zanimanja s visokim udjelom znanja i informacija zauzimaju ključan položaj.¹

Druga i treća postavka značajnim se dijelom mogu empirijski analizirati kroz promjene u strukturi zaposlenosti, čemu ću pristupiti u nastavku teksta. Međutim

prije toga treba obratiti pozornost na koncept usluga i uslužnog sektora.

Sektor usluga, tercijarni sektor, prema ključan za novu ekonomiju, nema jasno određenje. U statistikama se često koristi kao rezidualna kategorija svega što nije poljoprivreda, šumarstvo, rudarstvo, proizvodnja ili građevinarstvo. Tako se u jednoj kategoriji miješaju mnoge aktivnosti vezane uz različite povijesne konfiguracije, društvene sisteme i oblike proizvodnje. S druge strane, nematerijalnost usluga gubi snagu kriterija u doba proizvodnje videoprodukcije i kompjutorskog softvera. I u području industrije i poljoprivrede veći dio aktivnosti poprima ustroj karakterističan za uslužne djelatnosti (Hardt, 1999.), od istraživanja i dizajna preko marketinga do odnosa s kupcima. Istovremeno, mnoge se usluge u svojem funkcioniranju transformiraju prema informacionističkoj paradigmi. U takvim okolnostima kategorizacija Colina Clarka (1940.) na primarne, sekundarne i tercijarne djelatnosti postaje epistemološka prepreka pri razumijevanju naših društava (Castells, 2000.).

U pokušaju razlikovanja tipova usluga koristit ću nešto prikladniju klasifikaciju Joachima Singelmann (1978.) koji, u strukturalističkoj tradiciji, dijeli usluge prema položaju koji aktivnost zauzima u odnosu na proizvodni proces:²

- *distributivne usluge* – imaju ulogu distribucije, transporta i komunikacije;
- *proizvođačke usluge* – asistiraju procesu proizvodnje kao ključne (npr. projekantske) ili pomoćne (npr. čišćenje);

¹ U osnovi prihvaćajući ove postavke, Castells daje i nekoliko primjedbi koje valja imati na umu. Osim što su podložne zamci jednostavnoga evolucionističkog tumačenja društvenog razvoja (najčešće prema modelu SAD-a), teorije postindustrijskog društva većinom su utemeljene na podacima iz perioda zrelog fordizma (prva polovica 20. stoljeća); one pripisuju zanimanjima u menadžmentu i profesijama stručnost i znanje kao glavne odlike (što nije nužno slučaj), te previdaju održavanje privredne važnosti proizvodnje i globalni rast zaposlenja u transformativnim djelatnostima, koji se nije zaustavio do kraja 20. stoljeća.

² I ovako sastavljena klasifikacija posjeduje brojne nedorečenosti i prostore preklapanja, ali ipak omogućuje distinkciju između tipova usluga. Također, prednost je ove klasifikacije što je pod nju izvedivo podvesti službene statističke kategorije većine zemalja i perioda.

- *društvene usluge* – vezane su uz kolektivnu i javnu potrošnju te uključuju državne službe;
- *osobne usluge* – vezane su uz individualnu potrošnju.

2.1. Metodološke napomene

Pri odabiru analitičke razine važno je imati na umu da je tržište rada globalno tek za malen segment menadžersko-profesionalnih elita, koje se slobodno sele svijetom “po zaduženjima”, dok je za ostatak radne populacije ono ograničeno unutar okvira nacije-države. Ipak, nacionalna tržišta rada su međuzavisna – integrirana u globalna tržišta robe i kapitala preko mreže multinacionalnih korporacija i međunarodnih trgovačkih tokova. Stoga će razina analize u ovom radu biti nacionalna i komparativna nacionalna. Pri prikupljanju ovoga tipa građe, istraživač je osuđen na sekundarnu analizu podataka što ih objavljuju (nad)nacionalne statističke agencije i organizacije. Osim manjega ili većeg stupnja metodološke neuskладivosti i političkog “uljepšavanja” podataka, stoji i ozbiljna primjedba da su promjene u svijetu rada učinile kategorizacije prema kojima se sistematiziraju zanimanja, djelatnosti i oblici zaposlenja, u najboljem slučaju, zastarjeli, a, u najgorem, učinile su ih potpuno neadekvatnima za analizu suvremenih trendova. Stoga u razmatranju takvih podataka treba imati na umu metodu i teorijske okvire njihova prikupljanja kao i karakteristike suvremenih tržišta rada iz kojih se prikupljaju.

Prikaz strukture zaposlenosti u zemljama G-7, od 1970-ih do 1990-ih, zasniva se na analizi Yuko Aoyamae i Manuela Castellsa (2000., 2002.). Pripadajuća baza

podataka sastavljena je iz nacionalnih i nadnacionalnih statističkih izvora.³

Kao izvor podataka o strukturi zaposlenosti za tranzicijske zemlje u devedesetim godinama korištena je baza podataka statistike rada *Laborsta* statističkog ureda Međunarodne organizacije rada (<http://laborsta.ilo.org>). U većini slučajeva ti se podaci temelje na izvještajima *ankete o radnoj snazi (Labour Force Survey)*. Posrijedi je anketa o obilježjima tržišta rada koja se provodi u većem broju zemalja (od 1996. uključujući i Hrvatsku) u skladu s metodološkim pravilima i definicijama Međunarodne organizacije rada. Anketa se provodi jednom ili više puta godišnje, na uzorku kućanstava, i predstavlja najvažniji međusobno usporediv izvor na području statistike rada kojim se omogućuju usporedbe kretanja na tržištu rada. Brojevi izloženi u tablicama predstavljaju godišnje prosjeke rezultata (polugodišnje ili kvartalne) ankete o radnoj snazi.

Za prikaz strukture zaposlenosti prema području djelatnosti u Hrvatskoj u periodu 1970.–1996. korištena je baza podataka sakupljena na osnovi izvještaja odjela za statistiku rada Državnog (odnosno ranije Republičkog) zavoda za statistiku Republike Hrvatske. Serija se prekida 1977. kada *Nomenklaturu za razvrstavanje gospodarskih i drugih organizacija te državnih organa prema djelatnostima* zamjenjuje *Jedinstvena klasifikacija djelatnosti (JKD)*. Uz manje izmjene, JKD se koristila do 1996., kada je zamjenjuje *Nacionalna klasifikacija djelatnosti (NKD)*. Instrumenti prikupljanja podataka o zaposlenosti bili su ustrojeni na način da minuciozno prate kretanja službeno evidentirane zaposlenosti u bivšem društvenom, sadašnjem državnom sektoru.⁴ Izvan evi-

³ Za popis izvora, brojne metodološke napomene i pojašnjena klasifikacija vidjeti u Castellsa (2000.: 338–354).

⁴ Takav detaljan, ali djelomičan prikaz zaposlenosti, bolje je pratio raspad starog sustava nego transformaciju u novi i pretvaranje jednih oblika zaposlenosti u druge (npr. opadanje individualne poljoprivrede, rast za-

dencije bili su zaposleni u vojsci i policiji, samostalni poljoprivrednici (pozamašan segment populacije), vlasnici malih poduzeća, obrtnici i zaposleni u slobodnim profesijama, dio poduzeća s manje od deset zaposlenih, te zaposleni u sivom gospodarstvu (Crnković-Pozaić, 1997.).⁵

Anketa radne snage temelji se na metodološkim pravilima i načelima Međunarodne organizacije rada (ILO), koja uvažava i većina drugih izvora statistika rada. Međunarodna klasifikacija zanimanja ISCO-88 (*International Standard Classification of Occupations*), godine 1989. naslijedila je staru ISCO-68 klasifikaciju. Ona posjeduje deset osnovnih grupa zanimanja i usporediva je s (hrvatskom) *Nacionalnom klasifikacijom zanimanja*. Međunarodna klasifikacija djelatnosti ISIC-Rev.3 (*International Standard Industrial Classification*) u uporabu je ušla 1989. godine, revidirajući ISIC-Rev.2 iz 1968. U ovoj klasifikaciji postoje četiri razine: područja (17), odjelci (60), skupine (159) i razredi (272). U Europskoj

uniji od 1995. obvezno je korištenje harmonizirane klasifikacije NACE-Rev.1 (*Nomenclature generale des Activites economiques dans les Communautes europeenes*), koja je na najvišim razinama sistematizacije – u područjima i odjeljcima – identična ISIC-Rev.3, dok je na razini skupina i razreda proširena. *Nacionalna klasifikacija djelatnosti* (NKD), uvedena u Hrvatskoj 1996., harmonizirana je s NACE-Rev.1 na svim razinama – osim što uvodi i razinu podrazreda (Državni zavod za statistiku, 1997.).

Singelmannova sistematizacija dijeli djelatnosti na šest industrijskih sektora i trideset i sedam industrijskih grupa nižega reda.⁶ S obzirom da ankete o radnoj snazi, zbog karakteristika uzorka, pružaju pouzdane podatke tek na najopćenitijoj razini ISIC-Rev.3 klasifikacije – razini područja djelatnosti (njih 17), podatke je bilo moguće relativno uspješno agregirati jedino u osnovnih šest Singelmannovih industrijskih sektora.⁷ Podatke za Hrvatsku, prema Nomenklaturi za razvrstavanje

poslenosti u maloj privredi i sivom gospodarstvu). Na primjer, izvještaj Odjela za statistiku rada, uključujući zaposlenike u obrtu i slobodnim profesijama evidentira krajem 1990. godine 1.564.784 osoba, a početkom sljedeće godine, prema popisu stanovništva, zaposleno je 1.811.084 osoba (dakle službenim statistikama rada evidentirano je 86% zaposlenih). 1998. godine istom je službenom metodom evidentirano 1.077.931 zaposlenih, dok je procjena ankete o radnoj snazi za taj period 1.549.000 zaposlenih (evidentirano 70%).

⁵ Baza je donekle upotpunjena dodavanjem zasebno evidentiranog broja osoba zaposlenih kod privatnika, ne uključujući vlasnike (1970.–1990.), odnosno zaposlenih u obrtu i slobodnim profesijama (1991.–1996.), no njome nije zahvaćen značajan dio zaposlenih.

⁶ Šest industrijskih sektora su: ekstraktivni, transformativni, distributivne usluge, proizvođačke usluge, društvene usluge i osobne usluge, a svaki od njih ima između tri i devet potkategorija.

⁷ Sektori su agregirani prema sljedećem ključu. U ekstraktivni sektor spadaju ISIC-Rev.3 područja A, B i C – poljoprivreda, lov i šumarstvo, ribarstvo, te rudarstvo i vađenje. U transformativni sektor spadaju područja D, E i F – prerađivačka industrija, opskrba električnom energijom, plinom i vodom te građevinarstvo. U sektor distributivnih usluga spadaju područja G i I – trgovina na veliko i malo; popravak motornih vozila i motocikala te predmeta za osobnu uporabu i kućanstvo (na žalost, područje G uključuje distributivne i osobne djelatnosti, no s obzirom da je broj osoba zaposlenih popravcima zanemariv spram broja osoba zaposlenih u trgovini, ovo je područje u cijelosti uključeno u distributivne djelatnosti), te prijevoz skladištenje i veze. U sektor proizvođačkih usluga spadaju područja J i K – financijsko posredovanje, te poslovanje nekretninama, iznajmljivanje i poslovne usluge. U sektor društvenih usluga spadaju područja L, M, N i Q – javna uprava i obrana, obvezno socijalno osiguranje, obrazovanje, zdravstvena zaštita i socijalna skrb te izvanteritorijalne organizacije i tijela. U sektor osobnih usluga spadaju područja H, O i P – hoteli i restorani, ostale društvene, socijalne i osobne uslužne djelatnosti (dio kategorije O odnosi se na društvene usluge poput komunalnih poduzeća), te privatna kućanstva sa zaposlenim osobljem. Nemogućnost jednoznačnog svrstavanja kategorija G i O u pripadajuću kategoriju usluga, u korištenom je modelu rezultiralo nešto većom razinom osobnih usluga na račun društvenih usluga, te nešto većom razinom distributivnih usluga na račun osobnih usluga.

je gospodarskih i drugih organizacija te državnih organa prema djelatnostima (1970., 1975.) i Jedinствenoj klasifikaciji djelatnosti (JKD) na razini odjeljaka (1980.–1996.), bilo je moguće jednoznačno agregirati u sve Singelmannove sektore i u veći broj podsektora.⁸

3. PRVI SVIJET: G-7 I OECD

Nekoliko je razloga što razmatranje strukture zaposlenosti započinje sa zemljama u kojima je implementacija informacionalističke paradigme u privredi otpočela i najviše unapredovala. Kao najširi krug uzet ću zemlje – članice OECD-a (Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj), povremeno se ograničavajući na G-7 ili zemlje članice EU. Te su zemlje centralni čvorovi globalne privredne i političke moći čiji se modeli, bilo izravno bilo putem nadnacionalnih organizacija, često “izvoze” prema ostalim zemljama. Također, većina analiza, modela i rasprava – pa i onih vezanih uz strukturu zaposlenosti – napisana je u tim zemljama i uglavnom se temelje na razmatranju jedne ili više od tih zemalja, odnosno stavljanju u kontrast sa siromašnijim ostatkom svijeta. No i te “zemlje u razvoju” ne nalaze se izvan globalne mreže (osim značajnog dijela subsaharske Afrike i zemalja u izolaciji, poput Kube ili Sjeverne Koreje). Zemlje Latinske Amerike, a pogotovo razvojne privrede poput zemalja jugoistočne Azije i Kine, privlače zasluženu pozornost. No zbog historijskog konteksta, izrazito različitoga od hrvatskoga, ograničenog mjesta i znanja, te manjka dostupnih i pouzdanih statističkih pokazatelja, o strukturi zaposlenosti u tim zemljama u ovome tekstu pisat ću tek sporadično.

3.1. Struktura djelatnosti

U analizi strukture zaposlenosti zemalja G-7 za period okvirno između 1970. i 1990. (tablica 1.), Castells nalazi nekoliko zajedničkih trendova vezanih uz strukturu djelatnosti. U zemljama gdje su u sedamdesetima ekstraktivne djelatnosti još zapošljavale značajan dio stanovništva, taj se udio smanjio. Smanjenje udjela zaposlenosti u transformativnim djelatnostima – i to prvenstveno proizvodnji – odvija se prema dva obrasca. U SAD-u, Velikoj Britaniji i Francuskoj pad udjela zaposlenih u proizvodnji je brz, dok je u Japanu i Njemačkoj (najkompetitivnijim svjetskim privredama u sedamdesetim i osamdesetim godinama) pad udjela zaposlenih u proizvodnji značajno manji. Proizvođačke usluge – temelj rasta produktivnosti u novoj ekonomiji – bilježe značajan rast udjela u zaposlenosti, no nešto sporiji u Njemačkoj i Japanu – u zemljama u kojima su proizvođačke i distributivne usluge ostale više integrirane unutar transformativnih djelatnosti. Udio zaposlenih u društvenim uslugama raste u većini zemalja, usprkos trendu zagovaranja “minimalne države” (i privatizirane društvene usluge ostaju društvenima). U Japanu je udjel društvenih usluga značajno manji nego u drugim zemljama – prvenstveno zbog integracije istih unutar tvrtki te snažne tradicionalne obitelji. Distributivne usluge, bez većih pomaka, zapošljavaju od šestine do četvrtine populacije, ovisno o zemlji. Raznoliko područje osobnih usluga zapošljava relativno malen udjel, populacije koji u različitim zemljama pokazuje različite trendove pada ili porasta u prikazanom periodu.

Društvo usluga nije isto što i informacijsko društvo: neke su usluge orijentira-

⁸ Za pregled rezultata vidijeti tablicu 8. Pri reklasificiranju djelatnosti korištene su Castellsove metodološke bilješke i napomene (Castells, 2000.:340–343). Zbog neodređenosti kategorija u kojima su evidentirani radnici zaposleni kod privatnika (do 1990.), odnosno zaposleni u obrtu i slobodnim profesijama (1991.–1996.), dio je evidentiranih zaposlenih ostao izvan baze – neklasificiran.

ne baratanju robom (npr. prodaja, hoteli i restorani), dok su druge orijentirane baratanju informacijama (npr. komunikacije, bankarstvo, uprava, obrazovanje).⁹ Udio zaposlenja u uslužnim djelatnostima raste značajno brže nego udjel zaposlenja u djelatnostima baratanja informacijama. Rast udjela zaposlenja u uslugama, ali i djelatnostima baratanja informacijama sporiji je u Njemačkoj, a pogotovo u Japanu – zemlji koja je uvela koncept informacijskog društva. Castellsova je hipoteza da je u tim zemljama baratanje informacijama utkano u proizvodnju i baratanje robom, te je na taj način značajno efikasnije od dezintegrirane podjele rada između područja djelatnosti.

Jedno desetljeće kasnije, podaci koje su sistematizirali Aoyama i Castells, (tablica 2.), iako nisu strogo usporedivi sa

prošlom serijom, ukazuju na ubrzanje prikazanih trendova i sazrijevanje informacijskog društva. U svim zemljama došlo je do daljnjeg pada udjela zaposlenih u transformativnim djelatnostima, brzog rasta poslovnih usluga te širenja zaposlenosti u društvenim uslugama. Dvije godine u uslugama je zaposleno preko tri četvrtine ukupnog broja radnika u Kanadi, Velikoj Britaniji, SAD-u i Francuskoj, te oko dvije trećine u Njemačkoj, Japanu i Italiji. Konačno, svugdje osim u Japanu (koji se u devedesetima nalazio u ozbiljnoj razvojnoj krizi) porastao je i broj zaposlenih u djelatnostima baratanja informacijama koji sada u Anglosaksonskim zemljama i Francuskoj nadmašuje broj zaposlenih u djelatnostima baratanja robom (Aoyama i Castells, 2002.). U ovom su periodu promjene bile brže, do-

Tablica 1.

Distribucija zaposlenosti prema području djelatnosti u zemljama G-7 između 1970. i 1990. (%)

Zemlja	SAD			Japan			Njemačka		Francuska			Velika Britanija			Kanada		
	1970.	1980.	1991.	1970.	1980.	1990.	1970.	1987.	1968.	1980.	1989.	1970.	1980.	1990.	1971.	1981.	1992.
Ekstraktivne djelatnosti	4,6	4,5	3,5	19,8	11,2	7,2	8,7	4,1	15,6	8,7	6,4	3,6	4,7	3,3	8,3	7,1	5,7
Transformativne djelatnosti	33,0	29,6	24,7	34,1	33,7	33,7	47,1	40,3	39,4	34,8	29,5	46,7	35,7	27,3	27,1	26,8	22,3
Distributivne usluge	22,4	21,0	20,6	22,4	25,1	24,3	17,9	17,7	18,8	19,9	20,5	18,7	19,9	20,6	20,8	22,9	24,0
Proizvođačke usluge	8,2	10,5	14,0	4,8	7,5	9,6	4,5	7,3	5,0	7,8	10,0	5,0	7,5	12,0	6,6	9,7	11,3
Društvene usluge	22,0	23,7	25,5	10,3	12,9	14,3	15,7	24,3	15,1	17,1	19,5	17,7	24,2	27,2	22,0	24,0	22,6
Osobne usluge	10,0	10,5	11,7	8,5	9,6	10,2	6,1	6,3	8,2	11,6	14,1	8,1	8,1	9,7	7,5	9,5	13,5
Proizvodnja	34,0	30,5	24,9	42,1	37,4	35,8	51,4	41,5	43,8	37,4	30,6	49,4	39,4	29,6	29,8	29,0	23,5
Usluge	66,0	69,5	75,1	57,9	62,6	64,2	48,6	58,5	56,2	62,6	69,4	50,6	60,6	70,4	70,2	71,0	76,5
Baratanje robom	61,2	57,3	51,7	73,0	69,6	65,9	71,6	60,8	67,8	60,8	54,9	67,6	64,0	54,2	52,8	58,1	54,3
Baratanje informacijama	39,0	42,7	48,3	26,9	30,4	33,4	28,4	39,2	32,2	39,2	45,1	32,2	36,0	45,8	47,2	41,9	45,7
Usluge : proizvodnja	1,9	2,3	3,0	1,4	1,7	1,8	0,9	1,4	1,3	1,7	2,3	1,0	1,5	2,4	2,4	2,4	3,3
Informacije : roba	0,6	0,7	0,9	0,4	0,4	0,5	0,4	0,6	0,5	0,6	0,8	0,5	0,6	0,8	0,9	0,7	0,8

Izvor: Castells, 2000.

⁹ Ovu je distinkciju operacionalizirao Hall (1988., prema Castellsu, 2000.). U dihotomiji industrija/usluge, industrija obuhvaća rudarstvo, građevinarstvo i proizvodnju, dok usluge obuhvaćaju sve ostale kategorije. U dihotomiji roba/informacije, baratanje robom obuhvaća rudarstvo, građevinarstvo, proizvodnju, transport, maloprodaju i veleprodaju, dok sektor baratanja informacijama obuhvaća komunikacije, financije, osiguranje i nekretnine, te ostale usluge i tijela uprave (Castells 2000.:347).

Tablica 2.

Distribucija zaposlenosti prema području djelatnosti u zemljama G-7, 2000. (VB – 2001., Kanada – 1996.) (%)

	SAD	Japan	Njemačka	Francuska	VB	Kanada
Ekstraktivne djelatnosti	2,9	5,4	2,9	4,1	1,9	5,6
Transformativne djelatnosti	22,6	30,1	33,1	24,7	20,6	21,0
Distributivne usluge	21,0	24,2	17,5	19,4	21,1	23,7
Proizvođačke usluge	15,7	11,0	12,1	14,8	19,0	12,7
Društvene usluge	26,1	16,9	25,8	27,1	25,8	24,2
Osobne usluge	11,7	11,3	8,6	8,5	11,8	13,5
Proizvodnja	22,3	31,3	33,6	24,9	21,1	21,7
Usluge	77,7	68,7	66,4	75,1	78,9	78,3
Baratanje robom	49,4	61,6	52,5	47,4	42,6	45,4
Baratanje informacijama	50,6	37,2	47,5	51,2	57,0	54,6
Usluge : proizvodnja	3,5	2,2	2,0	3,0	3,7	3,6
Informacije : roba	1,0	0,6	0,9	1,1	1,3	1,2

Izvor: Aoyama, Castells, 2002.

vele su do određenog približavanja struktura zaposlenosti među zemljama, te ukazuju na prevladavanje anglosaksonskog modela informacijskog društva.

Nešto više podataka o raspodjeli novootvorenih mjesta daje izvještaj Europske komisije iz 2001. godine. Između 1995. i 2000. broj radnih mjesta u EU porastao je za gotovo 10 milijuna, od čega je porast u uslugama iznosio 9.8 milijuna, u industriji 0.9, dok je broj zaposlenih u poljoprivredi smanjen za 1.1 milijun. Od svih kreiranih poslova preko 40% pripada području zdravstva, edukacije i socijalnog rada, 25% području općih poslovnih usluga i 10% području kompjutora i povezanih usluga. Dok sektor visoke tehnologije bilježi ubranu stopu rasta, 58.8% novostvorenih poslova pripadaju sektoru

znanjem intenzivnih usluga, tzv. *Knowledge Intensive Services* (KIS),¹⁰ koji većinom odgovara zanimanjima s visokim udjelom baratanja informacijama po Castellsovoj klasifikaciji.

3.2. Struktura zanimanja

Treća ključna pretpostavka teorija postindustrijalizma odnosi se na "unapređivanje" strukture zanimanja. Osim promjene u strukturi djelatnosti, dolazi i do promjene u strukturi zanimanja: povećavanje udjela visokokvalificiranih radnika, menadžera, tehničara i profesionalaca, nauštrb kvalificiranih radnika za strojevi i obrtnika. Statistički podaci (tablica 3.) ukazuju da to i jest najснаžnije iskazan trend u periodu između 1970. i 1990. Udio "bijelih okovratnika" nižega ranga

¹⁰ Eurostat sistematizira sljedeće sektore djelatnosti kao visokotehnološke (*High tech*): proizvodnju kemikalija i kemijskih proizvoda, mašinerije i opreme, uredske opreme, električne opreme, radio, TV i komunikacijske opreme, medicinskih, preciznih i optičkih instrumenata, motornih vozila i druge transportne opreme, zatim poštu i telekomunikacije, kompjutorske i s njima povezane aktivnosti te istraživanje i razvoj (EC, 2001.:32). Znanjem intenzivne usluge (*Knowledge intensive services*) čine vođeni i zračni prijevoz, pošta i telekomunikacije, financijsko posredovanje, osiguranje i mirovinski fondovi, pomoćne aktivnosti u financijskom poslovanju, aktivnosti vezane uz nekretnine, iznajmljivanje opreme i osobnih predmeta, kompjutorske i s njima povezane aktivnosti, istraživanje i razvoj, ostale poslovne aktivnosti, obrazovanje, zdravstvo i socijalni rad, rekreacijske kulturne i sportske aktivnosti (EC, 2001.:34).

(radnika u prodaji i činovnika) također raste, dok udjel nekvalificirane radne snage stagnira. Razlike između zemalja u strukturi zanimanja izgledaju veće nego u strukturi djelatnosti. U Japanu, Njemačkoj i Francuskoj udio kvalificiranih radnika za strojevima i obrtnika ostao je najveći, dok je udjel radnika koji su klasificirani kao menadžeri najmanji. Velike su razlike i u udjelu profesionalaca i tehničara (prednjače Njemačka i Velika Britanija), radnika u prodaji (Japan), te činovnika (Francuska). U različitim zemljama najviše je u udjelu ujednačen "donji" segment polukvalificiranih i nekvalificiranih radnika, na čiju se moguću ekspanziju upozoravalo s ljevice. Premda nije u porastu, udio zaposlenih u tim kategorijama ne opada.

Na razini EU između 1995. i 2000. godine 61% novih poslova zaposlio je visokoobrazovane nemanualne radnike, dok je samo 2% zaposlilo obučene manualne radnike. Srednje i manje kvalificirani nemanualni radnici činili su 27%, dok su niskokvalificirani manualni radnici činili 10% novih zaposlenika (EC, 2001.).

3.3. Zajedničke različitosti

U skladu s polaznim hipotezama, generalni trendovi u strukturi zaposlenosti razvijenih zemalja jesu promjena strukture djelatnosti prema uslugama i baratanju informacijama, te "unapređivanje" strukture zanimanja i razine obrazovanja. Međutim, ti nalazi ne smiju dovesti do zanemarivanja dviju bitnih činjenica.

Prvo, u većini zemalja OECD-a tijekom analiziranog perioda došlo je do porasta siromaštva i socijalne dualizacije. Malen broj eksponiranih "pobjednika" prisvaja gotovo sav privredni rast, dok jaz u prihodima raste te se javlja sve veći broj ignoriranih "gubitnika" (što uključuje gotovo čitave ranjive kategorije društva – starije osobe, žene, manjine, imigrante). Unapređivanje profesionalne i edukacijske strukture radnog stanovništva povećalo je njegovu produktivnost, no ne i njegove prihode. Globalna integracija i lokalna fleksibilizacija tržišta rada omogućena informacijskom tehnologijom, a pokrenuta kapitalističkim restrukturiranjem sa svrhom održavanja profita, dovela je rad (uključujući i sindikalno organi-

Tablica 3.

Distribucija zaposlenosti prema grupama zanimanja u zemljama G-7 između 1960. i 1990. (%)

Zemlja	SAD			Japan			Njemačka		Francuska		Velika Britanija			Kanada		
	1960.	1980.	1991.	1960.	1980.	1990.	1976.	1989.	1982.	1989.	1961.	1981.	1990.	1970.	1980.	1992.
Menadžeri	11,1	11,2	12,8	2,1	4,0	3,8	3,8	4,1	7,1	7,5	2,7	5,3	11,0	10,0	7,7	13,0
Profesionalci	11,8	16,1	13,7	5,0	7,9	11,1	11,0	13,9	4,8	6,0	8,7	11,8	21,8	13,6	15,6	17,6
Tehničari	↑	↑	3,2	↑	↑	↑	7,0	8,7	12,3	12,4	↑	2,0	↑	↑	↑	↑
Prodaja	7,3	6,3	11,9	13,4	14,4	15,1	7,6	7,8	3,3	3,8	9,7	8,8	6,6	7,1	10,8	9,9
Činovnici	14,8	18,6	15,7	11,2	16,7	18,6	13,1	13,7	22,8	24,2	13,3	14,8	17,3	14,8	17,5	16,0
Obrti i operateri	30,2	28,1	21,8	29,5	33,1	31,8	31,8	27,9	30,9	28,1	43,1	27,9	22,4	29,6	26,0	21,1
Polukvalificirani radnici u uslugama	13,0	13,3	13,7	6,7	9,1	8,6	12,5	12,3	6,2	7,2	11,9	14,0	12,8	12,3	13,1	13,7
Polukvalificirani radnici u transportu	4,9	3,6	4,2	2,3	4,5	3,7	6,3	5,5	4,6	4,2	6,5	9,1	5,6	5,3	4,1	3,5
Menadžeri i radnici u poljoprivredi	7,0	2,8	3,0	29,8	10,3	7,2	5,8	3,1	8,0	6,6	4,0	2,4	1,6	7,4	5,3	5,1

Izvor: Castells, 2000.

zirani rad) u položaj izrazito podređen kapitalu.

Drugo, struktura zaposlenosti i dalje se značajno razlikuje među državama. Dio ovih razlika rezultat je različitih statističkih klasifikacijskih shema no, kao i na mikrorazini, ključnu ulogu zauzima položaj države u globalnoj mreži kapitala i rada, te institucionalni ustroj – od legislative rada i poslovanja, preko razine i oblika socijalnog kapitala do ustroja obrazovnog sustava. Države koje su najbrže u transformaciji zaposlenosti prema analiziranim općim trendovima nisu ujedno i najuspješnije u gospodarskom rastu, a pogotovo u rastu kvalitete života. Tržišta rada SAD-a, Njemačke, Nizozemske, Španjolske, Finske, Japana ili Koreje različito su ustrojena i, sagedana u cjelini, ne pokazuju iste trendove razvoja. Ne smije se pritom zaboraviti da je svako tržište rada prožeto historijski specifičnim društvenim kontekstom, te da se ono ne može naprosto preslikavati između društava po jednostavnoj ili unaprijed zadanoj shemi.

4. TRANZICIJSKE STRUKTURE ZAPOSLENOSTI

Transformacija strukture zaposlenosti u tranzicijskim zemljama tekla je različitim putovima, prema različitim odredištima, kroz sličan proces i pod sličnim uvjetima. Prve godine tranzicije u svim zemljama karakterizira recesija, velik pad zaposlenosti (veći od onoga u azijskim "tigrovima" u doba krize 1998.) te rast nezaposlenosti. Nakon stabilizacije do sredine devedesetih, većina zemalja prošla je kroz barem još jednu krizu, sa sta-

gnacijom rasta i daljnjom transformacijom strukture (ne)zaposlenosti. Prema pregledu Alene Nesporove (2000.), recesijom su najviše pogođene grane industrije s višom dodanom vrijednošću: proizvodnja strojeva i uređaja, elektroindustrija, proizvodnja tekstila, kože i drvnih proizvoda. Dio tih poduzeća u srednjoj Europi oporavlja se bilo direktnim stranim investicijama bilo podugovaranjem za strane tvrtke. Rudarstvo, metalurgija, proizvodnja energije i hrane također su bili pogođeni recesijom, ali su se prije oporavili – udio zaposlenih u eksploataciji energetskih sirovina u ukupnoj zaposlenosti u pravilu je povećan. U zemljama u kojima je kriza bila intenzivna (Ukrajini, Bugarskoj, Rumunjskoj i azijskim sovjetskim državama) zapošljavanje u poljoprivredi – proizvodnja za pokrivanje egzistencijalnih potreba – imalo je ulogu brane protiv nezaposlenosti. U tranzicijskim zemljama centralne Europe udio zaposlenih u poljoprivredi je smanjen, udio zaposlenih u zdravstvu i obrazovanju stagnira, dok se najveći dio novih radnih mjesta nalazi u uslugama – financijskim i materijalnim uslugama, upravi, trgovini, turizmu i ostalim nematerijalnim uslugama. U zemljama slijednicama SSSR-a porastao je samo broj zaposlenih u financijskim uslugama i državnoj upravi. Zaposlenost u neformalnom gospodarstvu varira, ali je u svim zemljama značajna.

Podaci Međunarodne organizacije rada prikupljeni (osim za Bugarsku i Sloveniju¹¹) kroz Anketu radne snage daju pregled za kasniji¹² dio tranzicijskog perioda (tablica 4.).

¹¹ Podaci za Bugarsku temelje se na službenim procjenama, a za Sloveniju izvor nije naveden. Razlog neuključivanja ostalih tranzicijskih zemalja (među njima i većine slijednica Jugoslavije) upravo je u nedostupnosti usporedivih podataka.

¹² S obzirom da su se ankete o radnoj snazi počele provoditi tek u ranim devedesetima, nedostaju usporedivi prikazi "startnih" pozicija. U usporedbama su traženi podaci za 1992., 1996. i 2000. godinu, odnosno za najbliže godine dostupne u LABORSTA bazi.

Tablica 4.
Distribucija zaposlenosti prema području djelatnosti u nekim tranzicijskim zemljama 1992.–2000. (%)

Godina	Bugarska		Hrvatska		Češka		Mađarska		Moldova		Rusija		Poljska		Rumunjska		Slovačka		Slovenija			
	1996.	1999.	1996.	2000.	1993.	1996.	2000.	1993.	1996.	2000.	1997.	1999.	1994.	1996.	2000.	1994.	1996.	2000.	1993.	1996.	1999.	
Ekstraktivne djelatnosti	26,3	28,2	20,4	15,0	9,9	7,7	6,4	10,2	9,2	7,0	51,0	14,0	13,8	27,0	24,9	20,8	11,8	10,4	7,8	11,5	11,2	11,5
Transformativne djelatnosti	30,6	27,5	28,6	28,4	38,1	39,6	38,1	32,7	31,7	33,2	13,8	28,1	27,4	29,0	28,9	28,8	38,1	38,0	36,1	43,4	41,2	37,2
Distributivne usluge	17,5	18,6	19,7	21,1	19,3	21,0	20,8	21,1	22,2	22,2	13,9	21,1	21,0	17,1	18,6	20,2	11,1	12,9	13,4	17,9	17,6	18,3
Proizvođačke usluge	4,4	4,3	5,5	6,8	6,4	7,1	7,8	5,5	5,8	7,5	1,8	4,6	4,3	3,8	4,7	6,3	2,4	2,4	2,1	5,2	5,3	6,1
Društvene usluge	15,7	15,9	17,7	19,5	19,5	18,1	19,7	23,3	23,4	22,3	15,9	23,5	24,5	17,8	18,3	18,7	11,5	11,9	12,3	21,2	21,5	22,3
Osobne usluge	5,5	5,6	8,2	9,1	6,8	6,5	7,2	7,3	7,7	7,7	3,6	8,7	9,0	5,3	4,7	5,2	3,1	3,4	3,3	6,3	7,0	7,4

Izvor: Međunarodna organizacija rada (ILO).

Sukladno s nalazima Nesporove, udio zaposlenih u ekstraktivnim djelatnostima (većinom poljoprivredi) izuzetno je visok u Moldovi i Rumunjskoj, visok u Bugarskoj i Poljskoj, dok je u Češkoj, Mađarskoj i Poljskoj manji od 10%. I trendovi su različiti: u Bugarskoj i Rumunjskoj udio zaposlenih u ovom sektoru raste, u Sloveniji i Rusiji stagnira, dok se u ostalim zemljama smanjuje. Udjel zaposlenih u transformativnim djelatnostima u Moldovi je izuzetno nizak, u Češkoj, Slovačkoj i Sloveniji iznosi više od 35%, dok u ostalim zemljama iznosi između 25% i 30%. Osim u Sloveniji, Rumunjskoj te u manjoj mjeri u Bugarskoj, u ovom se periodu udio zaposlenih u transformativnim djelatnostima ne smanjuje. Razmotrimo li promjene u strukturi usluga, vidljivo je da udio zaposlenih u distributivnim uslugama raste u svim zemljama i iznosi visokih 15%–20% ukupne zaposlenosti. Izvještaj Europske komisije pretpostavlja da je za velik dio te zaposlenosti zaslužan niskoproduktivni i neefikasnii ustroj djelatnosti u trgovini i transportu (EC, 2001.). Udio zaposlenih u proizvođačkim uslugama na relativno je niskoj razini i stagnira u Rumunjskoj, Bugarskoj i Rusiji, dok u ostalim zemljama bilježi porast i sličnu razinu od 6%–8% ukupne zaposlenosti. Društvene usluge zapošljavaju šestinu do četvrtinu radno aktivne populacije (uz izuzetak Rumunjske), udio koji stagnira ili je u blagom porastu (osim u Mađarskoj gdje kasnih devedesetih bilježi pad). U osobnim uslugama ne postoji jasan trend i udio zaposlenih između zemalja prilično se razlikuje, 3–9% od ukupne zaposlenosti. U usporedbi sa zemljama G-7, u svim su tranzicijskim zemljama podzastupljene proizvođačke usluge, u većini i osobne i društvene usluge, dok ekstraktivne djelatnosti u ovim zemljama zapošljavaju značajno veći dio populacije.

Tablica 5.
Distribucija zaposlenosti prema grupama zanimanja u nekim tranzicijskim zemljama 1992.–2000. (%)

Godina	Bugarska		Hrvatska		Češka		Mađarska		Moldova		Poljska		Rumunjska		Rusija		Slovačka		Slovenija		Ukrajina	
	1999.	1996. 2000.	1996. 2000.	1993. 1996. 2000.	1996. 2000.	2000.	1996. 2000.	1996. 2000.	2000.	1996. 2000.	1996. 2000.	1996. 2000.	1996. 2000.	1997. 1999.	1996. 2000.	1996. 2000.	1996. 1999.	1996. 2000.	1996. 2000.	1996. 2000.	1996. 2000.	
Čelnici i članovi zakonodavnih tijela, čelnici i dužnosnici državnih tijela, direktori	5,6	5,1 6,7	4,7 6,7 6,1	5,9 6,9	3,3	6,2 6,1	3,2 2,4	6,3 4,5	5,6 6,3	5,7 6,1	7,0 7,1	7,0 7,1	7,0 7,1	6,3 4,5	5,6 6,3	5,7 6,1	6,3 4,5	5,6 6,3	5,7 6,1	7,0 7,1	7,0 7,1	7,0 7,1
Stručnjaci i znanstvenici	13,1	8,0 9,3	8,9 9,5 10,5	11,2 11,7	8,7	9,4 10,7	7,1 7,1	15,8 16,6	9,4 10,2	9,8 10,8	13,4 12,9	13,4 12,9	13,4 12,9	15,8 16,6	9,4 10,2	9,8 10,8	15,8 16,6	9,4 10,2	9,8 10,8	13,4 12,9	13,4 12,9	13,4 12,9
Inženjeri, tehničari i srodna zanimanja	16,0	12,1 15,3	18,0 18,0 18,9	12,3 13,2	7,5	11,1 12,6	10,4 9,0	14,9 15,4	18,2 17,7	15,0 13,9	13,5 15,0	13,5 15,0	13,5 15,0	14,9 15,4	18,2 17,7	15,0 13,9	14,9 15,4	18,2 17,7	15,0 13,9	13,5 15,0	13,5 15,0	13,5 15,0
Uredski i salterski službenici	7,7	11,4 12,6	7,5 8,0 8,1	7,5 6,8	1,7	7,2 7,6	4,5 4,3	3,2 3,3	8,0 7,2	10,7 11,1	6,6 4,1	6,6 4,1	6,6 4,1	3,2 3,3	8,0 7,2	10,7 11,1	3,2 3,3	8,0 7,2	10,7 11,1	6,6 4,1	6,6 4,1	6,6 4,1
Uslužna i trgovačka zanimanja	10,0	13,6 13,4	10,9 11,5 12,1	14,9 15,2	8,6	9,5 10,7	7,1 7,6	10,7 11,7	11,4 13,1	12,0 12,0	5,7 11,3	5,7 11,3	5,7 11,3	10,7 11,7	11,4 13,1	12,0 12,0	10,7 11,7	11,4 13,1	12,0 12,0	5,7 11,3	5,7 11,3	5,7 11,3
Poljoprivredni, lovno-uzgojni, šumski radnici i ribari	1,8	16,6 12,1	2,6 2,3 2,0	3,8 3,5	41,2	20,6 17,5	40,1 44,2	2,8 3,3	1,9 1,3	9,1 9,9	5,0 3,0	5,0 3,0	5,0 3,0	2,8 3,3	1,9 1,3	9,1 9,9	2,8 3,3	1,9 1,3	9,1 9,9	5,0 3,0	5,0 3,0	5,0 3,0
Zanimanja u obrtu i pojedinačnoj proizvodnji	20,0	12,5 12,3	22,8 21,1 20,0	22,1 21,9	7,4	19,3 17,6	21,2 18,3	16,8 16,7	20,3 20,1	13,7 11,0	17,0 13,3	17,0 13,3	17,0 13,3	16,8 16,7	20,3 20,1	13,7 11,0	16,8 16,7	20,3 20,1	13,7 11,0	17,0 13,3	17,0 13,3	17,0 13,3
Rukovatelji strojeva, vozilima i sastavljači proizvoda	14,9	9,5 9,3	13,0 12,9 12,8	11,0 11,4	7,6	8,2 9,0		14,7 14,4	13,5 13,6	18,4 20,0	8,2 15,4	8,2 15,4	8,2 15,4	14,7 14,4	13,5 13,6	18,4 20,0	14,7 14,4	13,5 13,6	18,4 20,0	8,2 15,4	8,2 15,4	8,2 15,4
Jednostavna zanimanja	11,0	9,1 7,6	10,1 8,9 8,4	8,8 7,7	13,1	8,1 7,7	6,4 7,0	15,0 14,1	11,8 10,5	5,3 4,6	23,7 17,7	23,7 17,7	23,7 17,7	15,0 14,1	11,8 10,5	5,3 4,6	15,0 14,1	11,8 10,5	5,3 4,6	23,7 17,7	23,7 17,7	23,7 17,7
Vojna zanimanja		2,2 1,4	1,5 1,1 1,1	2,5 1,7	0,7	0,4 0,4		0,2 0,3														

Izvor: Međunarodna organizacija rada (ILO).

Tranzicijski pomaci u strukturi zaposlenosti prema zanimanjima (tablica 5.) manji su nego u strukturi zaposlenosti prema djelatnostima. I opet su razlike među državama velike, no gotovo je svugdje prisutan trend smanjenja udjela zaposlenih u jednostavnim zanimanjima, te povećanje udjela uslužnih i trgovačkih zanimanja (u potonjem izuzetak čine Hrvatska i Slovenija). Povezujući zanimanja i djelatnosti Nesporova (2000.) nalazi da je visokoobrazovani kadar tražen u financijskom sektoru, materijalnim uslugama i državnoj upravi, dok je niskooobrazovani kadar traženiji u trgovini, nematerijalnim uslugama te industrijskoj proizvodnji, što ukazuje na polarizaciju kvalitete novih radnih mjesta.

Udio stručnjaka, znanstvenika, inženjera i tehničara u ukupnoj zaposlenosti u većini zemalja raste, ali je visok još od predtranzicijskog razdoblja, te čini između petine i trećine zaposlenih u svim zemljama, osim u Moldovi i Rumunjskoj. Usporedba tranzicijskih zemalja i nekih zemalja iz skupine G-7 daje neočekivane rezultate (tablica 6.). Mnoge tranzicijske zemlje posjeduju značajno veći udjel visokokvalificiranih radnika nego mnoge visokorazvijene zemlje. Raspon se kreće od 21% do 33%. Na tragu Castellsove analize mogla bi se postaviti sljedeća hipoteza: u društvima razvijanima prema industrijalističkom obrascu, kao i onima prema informacionalističkom obrascu razvoja, stručnjaci zauzimaju važnu poziciju u podjeli rada, no razlikuju se u tome što, kako i na kojim područjima ti stručnjaci rade, te kako je profesionalno/tehnički rad uključen u društvenu podjelu rada. Sami stručnjaci, njihova znanja, vještine i metode nisu nekompatibilni (barem u svojem elitnom segmentu), na što ukazuje raširena pojava "odljeva mozgova" u svim tranzicijskim zemljama.

Tablica 6.

Udjel profesionalaca i tehničara u ukupnoj zaposlenosti tranzicijskih zemalja i zemalja G-7 (2000.).

Zemlja	%
Njemačka	32,8
Rusija (1999.)	32,0
Češka	29,4
Bugarska(1999.)	29,1
Kanada	28,6
Slovačka	27,9
Ukrajina	27,9
Italija	26,2
Mađarska	24,9
Slovenija(1999.)	24,8
Hrvatska	24,6
Poljska	23,3
Velika Britanija (1999.)	21,2
Moldova	16,2
Rumunjska	16,1

Izvor: Međunarodna organizacija rada (ILO).

5. HRVATSKA

Razvojnu politiku i društveno-ekonomске okolnosti u kojima se odvijala transformacija strukture zaposlenosti u Hrvatskoj dvadesetog stoljeća obilježavaju brojne promjene razvojnih modela i nekoliko izmjena političkih sustava. Bez obzira na to koliko su rezultati tih promjena odgovarali zacrtanim namjerama, utjecaj na strukturu zaposlenosti bio je redovito snažan. Iz tog razloga, kao i zbog nedostatka konzistentnih izvora podataka što se protežu kroz sve periode, analiza je razdijeljena nekoliko perioda.

5.1. Razdoblje samoupravnog socijalizma

Ovaj ću pregled započeti analizom razvojnih politika i prakse u Jugoslaviji za period 1945.-1985. kakvu pruža Duško Sekulić u knjizi "Tržište, planiranje i samoupravljanje" (1985.). U prvih nekoliko poratnih godina sva privatna poduzeća

(koja već nisu bila u državnom vlasništvu) nacionalizirana su, te je otpočet centralistički planiran petoljetni plan autarkične teške industrijalizacije, koncipiran prema sovjetskom modelu. Velik udio sredstava usmjeravan je u kapitalne investicije, nauštrb rasta poljoprivrede odakle se radna snaga i prinosi usmjeravaju prema industriji. I eksploatacija sirovina vrši se uz minimalan trošak, radi stimulacije rasta prerađivačke industrije. Kroz pedesete godine planiranje se decentralizira. Određuju se samo osnovne proporcije razvoja i izgradnje novih kapaciteta, te resursi dostupni poduzećima. Investicije prelaze sa federacije na nižu razinu republika i općina, a rukovodstva poduzeća (formalno radnički savjeti) dobivaju široku autonomiju. Sredinom pedesetih značajan dio investicija preusmjerava se iz bazne industrije u industriju robe široke potrošnje te usluge. To je razdoblje najbržega, planiranog ali nekoordiniranog privrednog rasta i rasta zaposlenosti (zaposlenost raste 7.6% godišnje, u industriji 8.1%). Nakon usporavanja rasta sredinom šezdesetih, politički proklamirani razvojni model mijenja se iz radno intenzivnoga u kapitalno intenzivni. Napušta se autarkični model, teži se uklapanju u svjetsku podjelu rada (i radne snage), te prihvaćanju tržišnih mehanizama. Rast gospodarstva tijekom ovoga perioda sporiji je nego u prethodnome (no još uvijek visokih 6% godišnje – uz dužan oprez prema službenim statistikama), a u zapošljavanju dolazi do stagnacije – zaposlenost raste u prosjeku 0.5% godišnje, pri čemu je gotovo sav rast koncentriran u proizvodnji gdje iznosi 1.2%. Populacijski pritisak generacija rođenih u poratnim godinama dijelom je olakšan poticanom radnom emigracijom u europske zemlje. U ovom periodu jačaju razlike u prihodima između regija i različitih grana privrede. Lokalni i federalni centri moći gube utjecaj pred republičkim političkim

elitama. One nalaze saveznike među lokalnom tehnokratsko-menadžerskom elitom koja stavlja naglasak na efikasnost, te se postavlja kao garancija iste. Političke čistke početkom sedamdesetih uz političku elitu uklanjaju i menadžersku elitu iz pozicije moći. Tada dolazi do povratka planiranju, ali ovoga puta decentraliziranom. Kao mehanizam koordinacije uvodi se samoupravno sporazumijevanje i društveno dogovaranje, koji se temelji na ravnopravnosti svih aktera i svih područja djelovanja. U praksi ovaj bi se model blokirao uslijed konflikta interesa između privrednih jedinica, što je rezultiralo kulturom neformalnih dogovaranja, pregovaranja i ustupaka koji bi uključivali mnoge privredne i političke aktore. Političke jedinice imale su mogućnost veta, te su intervenirale nesustavnim administrativnim mjerama i kontrolom bankarskog sustava. Plan koji bi proizvodili OOUR-i (osnovne organizacije udruženog rada) samo bi reproducirao postojeću strukturu – inzistiralo se na velikim proizvođačkim pogonima i niskoj međugranskoj mobilnosti. U ovim su okvirima provedene investicije financirane kreditima u kasnim sedamdesetim godinama, nakon čega je došlo do gotovo potpunog zaustavljanja rasta i petrifikacije strukture zaposlenosti u osamdesetima.

Nekoliko je pojava pridonijelo smanjenju efikasnosti investicija i usmjeravalo privrednu strukturu (a time i strukturu zaposlenosti) SFRJ i SR Hrvatske.

- *Prvo*, pravo na rad i sigurnost zaposlenja bili su osnova legitimnosti sistema. Između 1953. i 1987. ostvaren je impozantan rast zaposlenosti za 450%, a zaposlenosti žena za 700% (Kerovec, 1990.). Politički je bilo neprihvatljivo smanjivati zaposlenost ili na dulje vrijeme ne otvarati nova radna mjesta – pa čak i u krizi tijekom osamdesetih godina. Druga strana ove pojave bila je tzv. uravnilovka i široko rašireni egalitarni sindrom. Ova ka-

rakteristika sistema bila je najčešća meta kritike, i za devedesetih je u ekonomskoj znanosti općenito prihvaćena kao glavni razlog gospodarske neefikasnosti: "Zaposlenost je rasla u razdoblju do 1988. zahvaljujući utjecaju politike na područje gospodarstva, koja je poticala zapošljavanje po cijenu pada produktivnosti, što je dovelo do nagomilavanja i nerješavanja tehničkih i ekonomskih viškova, te suboptimalnog razvoja zbog nedovoljnog korištenja ljudskih i materijalnih resursa." (Mrnjavac, 1994.:526-527).

- *Drugo*, već od šezdesetih godina svaka je republika gradila zasebnu kvazi-autarkičnu privrednu strukturu, a među-republička suradnja i trgovina vremenom su opadale. Unutar jugoslavenske privrede mnogi su industrijski kapaciteti bili višestruko redundantni, a svaka je republika posjedovala zasebno organizirani sistem društvenih usluga. Ta je okolnost ujedno olakšala funkcioniranje republičkih prireda nakon raspada Jugoslavije.

- *Treće*, slična pojava dešavala se na nižoj razini u okviru paternalističko-klijentalističkog dogovaranja, gdje su političari ispunjavali obveze prema "svojim" općinama alocirajući resurse u područje vlastite baze.

- *Četvrto*, još od vremena prvoga plana, organizacije su težile prikazati svoje potrebe za investicijama što višima, kapacitete što nižima, a ulogu što bitnijom, kako bi maksimizirali svoj udio "investicijskog kolača" po što povoljnijim uvjetima. Kada ne bi bile distribuirane u obliku osobnog dohotka, investicije bi se zadržavale u okviru pogona, tvrtke ili, u najboljem slučaju, (republičkog) sektora.

Kako se mijenjala struktura zaposlenosti? Za razdoblje između 1950. i 1970. kao orijentacija može poslužiti analiza Željke Šporer (1990.:82-84) koja u tom periodu, na razini Jugoslavije, nalazi na udvostručavanje udjela zaposlenih u sekundarnom (sa 11,8% na 23,6%) i terciarnom sektoru (sa 10,8% na 22,6%). S obzirom da je Hrvatska bila jedna od razvijenijih republika u Jugoslaviji, inicijalna i konačna razina proizvodnje i usluga zajedno su zauzimale veći udjel u strukturi zaposlenih. U djelomičnom popisu zanimanja, indeks rasta bio je najveći za zaposlene u grupi profesionalaca i tehničara (ekonomisti, inženjeri, nastavno osoblje, pravnici, fizičari, kemičari, matematičari) – 335%-660%; broj radnika u uslugama, trgovini i transportu porastao je za oko 300%, dok je broj industrijskih radnika i rukovodećeg osoblja porastao za 180% (ukupan rast aktivnog stanovništva za ovaj period iznosio je 113%).

Nakon 1970. službeno evidentirana zaposlenost (tablice 7. i 9.) raste kroz cijeli period do 1989. Udio zaposlenih u ekstraktivnim djelatnostima između sedamdesetih i osamdesetih se smanjuje, a zatim stagnira.¹³ Udjel zaposlenih u transformativnim djelatnostima blago raste¹⁴ u sedamdesetima i blago se smanjuje u osamdesetima. U oba desetljeća postoji vrlo blag rast udjela zaposlenih u proizvođačkim i društvenim uslugama. U sedamdesetima raste udio distributivnih usluga, a smanjuje se udio osobnih usluga, dok u osamdesetima udio distributivnih usluga stagnira a osobnih usluga raste u prvoj polovici desetljeća. Iz ovih je podataka moguće razlučiti male pomake

¹³ Ovaj se zaključak ne odnosi na veliki broj individualnih poljoprivrednika koji kroz cijeli period "služe" kao rezerva radne snage i čiji se udio konstantno smanjuje, ali nisu bili u službenim statistikama (pa time i u ovoj analizi) evidentirani kao zaposleni.

¹⁴ Promjenom klasifikacije djelatnosti u JKD, neke prateće industrije (prerada ugljena, prerada nafte i plina te crna metalurgija) "odvojene" su od pripadajućih ekstraktivnih djelatnosti, što je u službenim statistikama značajno pridonijelo smanjenju udjela zaposlenih u ekstraktivnim djelatnostima, odnosno porastu udjela zaposlenih u transformativnim djelatnostima tijekom 1970-ih.

Tablica 7.
Distribucija zaposlenosti prema području djelatnosti u Hrvatskoj 1970.-1996. (%)

Godina	1970.	1975.	1981.	1985.	1989.	1990.	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.
Ekstraktivne djelatnosti	9,1	8,2	4,7	5,0	4,9	5,0	4,8	4,8	4,8	4,7	4,4	4,0
Transformativne djelatnosti	42,8	43,7	46,0	45,3	44,9	45,5	44,4	43,6	42,7	42,6	42,3	40,1
Distributivne usluge	16,7	17,2	19,3	19,1	19,2	19,2	19,8	19,5	19,4	18,8	18,6	20,0
Proizvođačke usluge	2,5	2,7	3,3	3,4	3,5	3,3	3,4	3,6	3,6	3,7	3,9	5,0
Društvene usluge	16,5	16,5	16,7	16,8	17,1	17,3	18,0	18,9	19,9	20,4	20,9	20,4
Osobne usluge	12,4	11,7	10,0	10,5	10,5	9,7	9,5	9,5	9,6	9,8	9,8	10,4
Usluge/industrija	1,12	1,10	1,13	1,16	1,19	1,15	1,21	1,26	1,31	1,32	1,34	1,48
Baratanje informacijom/ baratanje robom	0,35	0,33	0,34	0,34	0,35	0,35	0,37	0,39	0,42	0,43	0,45	0,46
Ukupno klasificirani:	989.474	1.182.839	1.453.227	1.549.292	1.616.240	1.564.784	1.418.859	1.258.419	1.208.080	1.170.946	1.147.895	1.141.473

Izvor: Državni zavod za statistiku RH.
Analiza obuhvaća samo o djelatnosti evidentirane u službenim statistikama, a koje je bilo moguće klasificirati.
(S obzirom na promjene u klasifikaciji 1977., podaci od 1975. i 1981. nešto su manje usporedivi.)

karakteristične za informacijsko društvo – stopa rasta zaposlenosti najviša je u području poslovnih i društvenih usluga. Prije se može govoriti o pomaku ka društvu usluga, s obzirom da omjer zaposlenih u djelatnostima baratanja informacijama prema zaposlenima u djelatnostima baratanja robom stagnira (0,35), a omjer zaposlenih u uslugama prema zaposlenima u proizvodnji ipak blago raste (sa 1,1 na 1,2). U ova dva desetljeća očitija je ranije spomenuta petrifikacija strukture koja je ostala gotovo nepromijenjena usprkos povećanju broja radnika za 60%, investicijama u sedamdesetima i krizi u osamdesetima. Da je u ukupnu zaposlenost uključena i “neformalna” individualna poljoprivreda, bio bi vidljiv pomak iz ekstraktivnih djelatnosti u industrije i uslugu, no trend razvoja zaposlenosti i odnos kategorija ostao bi isti.

5.2. Tranzicijsko razdoblje

Od 1989. godine reforme, prelazak na tržišnu privredu i tranzicija, raspad države, ratovi i obnova učinili su strukturu zaposlenosti dinamičnijom, premda ne i oslobođenom prethodnih historijsko-institucionalnih određenja. Ključna uloga države u vođenju procesa tranzicije dodatno je ojačana ratnim okolnostima i autoritarnim karakterom vlasti u devedesetima. Administrativne odluke te vojni i politički obrati nisu omogućili konzistentnu razvojnu strategiju ni stabilno institucionalno okružje tržištu. Proizvoljnost i nesigurnost pogodovale su očuvanju klijentalističko-paternalističkih odnosa u privredi i politici te nastavku funkcioniranja poslovnih mreža dogovaranja, u kojima su menadžeri svim sredstvima težili učvrstiti vlastiti položaj tijekom pretvorbe, nerijetko i po cijenu uništavanja poduzeća.

Podaci Državnog zavoda za statistiku RH o strukturi zaposlenosti prema djelatnostima od 1989. do 1996. daju sliku zaposlenosti u sektoru državnog vlasni-

štva, te srednjih i većih poduzeća (tablica 7., grafikon 2.). U ovom periodu došlo je do najvećeg pada udjela zaposlenih u transformativnim djelatnostima, pri čemu su najteže pogođena područja metalurgije, izrade strojeva i tekstilna industrija. Udio zaposlenih u osobnim uslugama prvih godina pada a kasnije se stabilizira; udio zaposlenih u poslovnim uslugama lagano raste, dok udio zaposlenih u društvenim uslugama bilježi veliki rast. U prvoj polovici ovoga perioda do promjena ne dolazi kroz stvaranje novih radnih mjesta, već zbog različite dinamike nestajanja radnih mjesta u različitim sektorima (tablica 8., grafikon 1.). Prema drugom izvoru, u ovom periodu prepolovio se i ukupan broj individualnih poljoprivrednika. Od 1993. stvaranje radnih mjesta, pretežno u sektoru privatnog vlasništva, značajnije kompenzira gubitak poslova, pretežno u sektoru državnog vlasništva (Crnković-Pozaić, 1997.a). Između 1989. i

1996. došlo je do najveće i najbrže preobrazbe strukture zaposlenosti. Omjer zaposlenih u djelatnostima baratanja informacijama prema zaposlenima u djelatnostima baratanja robom raste sa 0.35 na 0.45, a omjer zaposlenih u uslugama prema zaposlenima u proizvodnji brzo raste sa 1.19 na 1.48, što je velik pomak prema informacijskom društvu i društvu usluga. Indeksi restrukturiranja zaposlenosti prema strukturi zaposlenosti EU za Hrvatsku su u ovom periodu bolji nego za druge tranzicijske zemlje (Vujčić, 1997.). Nakon završetka rata 1995. dolazi do normalizacije situacije na tržištu rada, dinamika stvaranja radnih mjesta se povećava, udio zaposlenika u zapošljavanju povećava se nauštrb samozapošljavanja i rada pomažućih članova obitelji, dok se većina radnih mjesta nalazi izvan sektora državnog vlasništva (Crnković-Pozaić, 1997.a).

Tablica 8.

Broj zaposlenih prema području djelatnosti u Hrvatskoj 1970.–1996.

Godina	1970.	1975.	1981.	1985.	1989.	1990.	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.
Ekstraktivne djelatnosti	90.216	97.306	67.779	77.696	78.924	77.735	68.000	60.315	57.462	54.742	50.698	45.365
Poljoprivreda	69.216	74.306	58.679	68.796	70.824	70.535	61.700	55.118	53.046	50.481	46.084	41.076
Rudarstvo	21.000	23.000	9.100	8.900	8.100	7.200	6.300	5.197	4.416	4.261	4.614	4.289
Transformativne djelatnosti	423.978	516.710	668.646	701.431	725.154	712.646	630.371	548.953	516.424	498.731	485.456	458.261
Izgradnja	82.294	99.920	151.984	140.814	133.608	124.180	98.800	78.685	66.264	58.951	59.022	61.471
Opskrba strujom, vodom i plinom	10.000	13.000	23.500	24.700	26.500	25.200	23.300	22.126	20.654	19.944	20.009	19.628
Proizvodnja	331.684	403.790	493.162	535.917	565.046	563.266	508.271	448.142	429.506	419.836	406.425	377.162
Hrana	40.000	51.000	59.400	63.500	65.600	68.600	63.700	59.159	55.963	55.568	55.416	50.334
Tekstil	58.000	71.000	81.000	87.500	92.500	88.500	73.400	64.626	64.342	62.600	58.865	50.578
Metal	59.000	68.000	63.600	68.900	66.300	65.900	50.400	40.400	37.332	34.631	31.758	25.892
Mašinerija	20.000	27.000	63.700	69.200	75.700	72.800	53.600	47.788	43.671	39.248	36.224	34.529
Kemijska	26.000	33.000	37.800	40.300	42.400	47.900	41.600	38.402	36.360	35.014	33.389	32.745
Ostala proizvodnja	128.684	153.790	187.662	206.517	222.546	219.566	225.571	197.767	191.838	192.775	190.773	183.084
Distributivne usluge	165.039	203.221	281.008	295.208	309.992	300.535	281.329	245.587	234.312	220.159	213.930	228.607
Transport	70.000	81.157	112.479	120.006	123.592	117.107	118.729	95.184	88.916	83.307	83.046	82.090
Komunikacija	12.000	14.000	16.500	18.000	18.900	19.800	20.300	19.931	20.230	20.399	21.078	21.596
Veleprodaja	8.000	11.000	53.000	55.800	51.700	44.900	38.800	37.446	37.283	36.106	36.849	52.788
Maloprodaja (do '75. i veleprodaja)	75.039	97.064	99.029	101.402	115.800	118.728	103.500	93.026	87.883	80.347	72.957	72.133

Godina	1970.	1975.	1981.	1985.	1989.	1990.	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.
Proizvođačke usluge	25.000	32.000	47.400	53.000	56.500	51.500	48.567	45.663	44.073	43.772	45.289	56.618
Bankarstvo	10.000	14.000	18.400	20.500	24.100	23.300	21.700	19.064	18.633	19.088	19.269	23.535
Osiguranje	3.000	5.000	3.900	4.400	4.800	5.000	4.900	4.541	4.385	4.259	4.492	4.756
Tehničke usluge	6.000	6.000	14.800	15.800	15.000	12.200	9.700	9.527	8.586	8.496	8.671	12.047
Ostale poslovne usluge	6.000	7.000	10.300	12.300	12.600	11.000	12.267	12.531	12.469	11.929	12.857	16.280
Društvene usluge	163.000	195.000	242.700	260.000	276.100	270.300	255.500	237.974	239.807	238.950	239.479	233.372
Zdravstvo	41.000	50.000	63.800	72.100	79.400	80.400	76.900	73.132	74.283	72.010	70.468	68.993
Obrazovanje	54.000	62.000	69.600	72.100	76.300	75.100	72.200	68.811	70.459	71.540	70.759	69.543
Socijalna skrb	8.000	12.000	19.300	23.300	27.800	27.000	25.000	24.284	24.355	25.324	24.833	23.610
Neprofitne organizacije			6.000	6.200	5.100	3.800	2.200	1.818	1.640	1.626	1.664	1.755
Organi uprave	24.000	30.000	51.400	53.100	55.000	53.500	50.900	46.050	45.770	44.973	47.705	45.078
Ostale društvene usluge	36.000	41.000	32.600	33.200	32.500	30.500	28.300	23.879	23.300	23.477	24.050	24.393
Osobne usluge	122.241	138.602	145.694	161.957	169.570	152.068	135.092	119.927	116.002	114.592	113.043	119.250
Kućne usluge	8.713	6.486	5.749	3.756	3.506	3.273						
Hoteli, restorani, barovi	37.528	56.116	77.945	89.101	97.464	90.795	83.773	74.469	72.497	73.708	73.597	77.501
Popravci i obrtničke usluge	67.000	65.000	39.400	44.100	38.800	28.500	23.400	20.936	20.413	18.481	16.726	16.877
Zabava	9.000	11.000	18.300	19.900	23.500	23.700	23.019	20.490	19.656	19.078	19.371	21.154
Ostale osobne usluge			4.300	5.100	6.300	5.800	4.900	4.032	3.436	3.325	3.349	3.718
Ukupno klasificiranih:	989.474	1.182.839	1.453.227	1.549.292	1.616.240	1.564.784	1.418.859	1.258.419	1.208.080	1.170.946	1.147.895	1.141.473

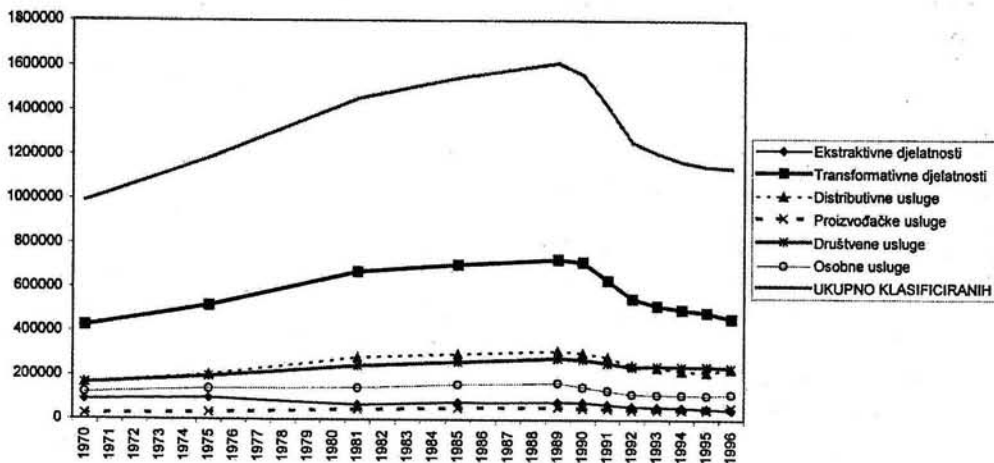
Izvor: Državni zavod za statistiku RH.

Analiza obuhvaća samo djelatnosti evidentirane u službenim statistikama, a koje je bilo moguće klasificirati.

(S obzirom na promjene u klasifikaciji 1977., podaci od 1975. i 1981. nešto su manje usporedivi.)

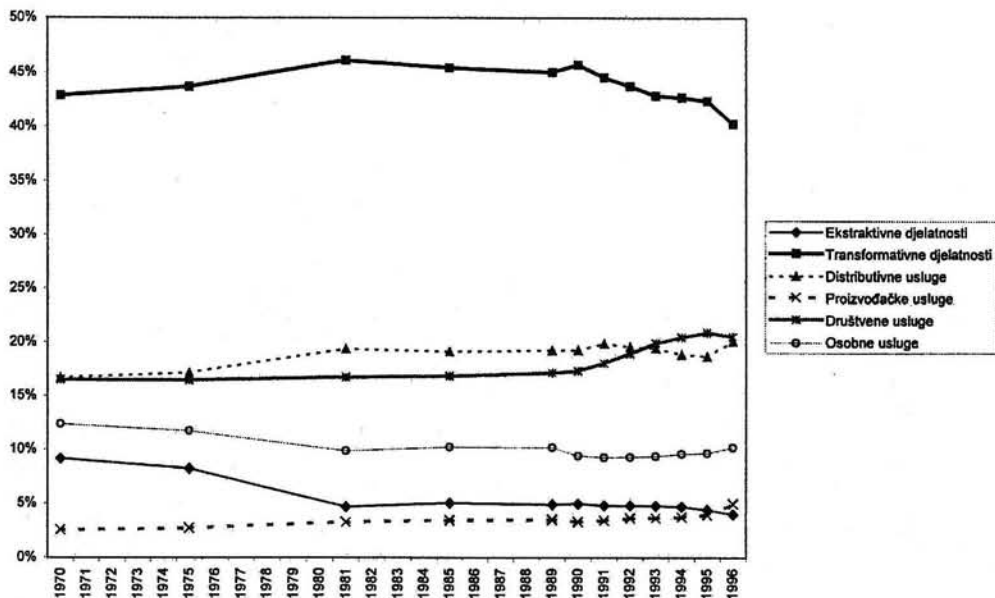
Grafikon 1.

Kretanje broja zaposlenih prema području djelatnosti u Hrvatskoj 1970.–1996.

Grafikon 2.

Kretanje udjela u zaposlenosti prema područjima djelatnosti u Hrvatskoj 1970.–1996.

Za kasniji period tranzicije (1997.–2002.) korišteni su rezultati ankete o radnoj snazi¹⁵ koja pruža pregled strukture zaposlenosti prema području djelatnosti i obuhvaća sve zaposlene osobe u svim sektorima (tablica 9.). U tih pet godina udjel zaposlenih u ekstraktivnim djelatnostima i dalje pada. Zaustavio se pad udjela zaposlenih u transformativnim djelatnostima, kao i rast udjela zaposlenih u društvenim uslugama (započeto restrukturiranje državne uprave i službi). Udio zaposlenih u osobnim uslugama raste krajem perioda, a udio zaposlenih u proizvođačkim uslugama bilježi lagani

kontinuirani rast, usprkos bankovnim krizama i krajem perioda izvršenoj privatizaciji većeg dijela bankarskog sektora.¹⁶ Omjeri zaposlenih u djelatnostima baratanja informacijama prema zaposlenima u djelatnostima baratanja robom te zaposlenih u uslugama prema zaposlenima u proizvodnji variraju, no ostaju približno isti kao i na početku perioda. Pomaci u strukturi djelatnosti u posljednjih nekoliko godina sporadični su i, na prikazanoj agregiranoj razini, ne odvijaju se u smjeru pretpostavljene hipoteze o informacijskom društvu.

¹⁵ U Hrvatskoj je anketa prvi puta izvedena 1996, a od 1998. se provodi dva puta godišnje, na dvoetapno stratificiranom uzorku kućanstava RH. Od 2000. anketa obuhvaća cijeli teritorij RH, a baza kućanstava revidirana je putem evidencije Hrvatske elektroprivrede, što čini rezultate manje usporedivima s onima iz proteklog perioda. Od prvog polugodišta 2001. koriste se procjene populacije dobivene popisom stanovništva 2001. Provođenje ankete traje tjedan dana, a stopa neodgovora iznosi 10%–15%, što je donekle ublaženo ponderiranjem.

¹⁶ Podatke iz jeseni 2000. godine uzet ću s rezervom, jer odstupaju od ostatka serije, a u tom periodu ne postoji percepcija promjene u strukturi zaposlenosti, ili razvojni program koji bi je proveo.

Tablica 9.

Distribucija zaposlenosti prema području djelatnosti u Hrvatskoj 1997.–2002.

Godina*	1997.	1998.	1999.	2000.	2001.	2002.
Ekstraktivne djelatnosti	18,2%	17,2%	17,1%	12,1%	16,0%	16,0%
Transformativne djelatnosti	29,1%	29,5%	30,0%	28,2%	28,7%	29,2%
Distributivne usluge	20,0%	20,9%	20,0%	21,5%	21,6%	20,6%
Proizvođačke usluge	5,5%	5,9%	6,1%	7,4%	6,1%	6,3%
Društvene usluge	18,6%	17,4%	18,2%	20,7%	18,1%	18,3%
Osobne usluge	8,5%	8,9%	8,4%	9,8%	9,2%	9,5%
Usluge/industrija**	1,97	1,95	1,89	2,30	2,07	2,00
Baratanje informacijom/baratanje robom	0,57	0,54	0,56	0,65	0,56	0,57

Izvor: Anketa radne snage (ARS).

* Za period 1998.–2001. korišteni su podaci prikupljeni u drugoj polovici godine, dok se podaci za 2002. odnose na prvo polugodište.

** U izračunavanju omjera informacije/robe za Hrvatsku od 1997. do 2001. godine, NKD kategorija I – prijevoz, skladištenje i veze podijeljena je u omjeru 1:3, što je odnos broja zaposlenih u transportu naspram zaposlenih u pošti i komunikacijama prema JKD-u u godini 1996.

U strukturi zaposlenosti s obzirom na zanimanja radnika, pomaci u periodu između 1996. i 2000. (tablica 5.) u skladu su s hipotezom o ključnoj ulozi zanimanja s visokim udjelom znanja i informacija. Najveći porast bilježe stručnjaci, tehničari i upravno osoblje, dok se značajno smanjuje udio poljoprivrednih radnika i jednostavnih zanimanja. Optimizam nalaza može umanjiti činjenica da je do ovoga pomaka došlo većim dijelom zbog otpuštanja manje kvalificiranih i niže pozicioniranih radnika, a ne zapošljavanja stručnog kadra.

5.3. Tridesetogodišnji rad: procjene pomaka u Hrvatskoj

U proteklih trideset godina u strukturi zaposlenosti Hrvatske došlo je do velikih promjena, kroz dvije različite etape u kojima su jedine dodirne točke bile pad udjela ekstraktivnih djelatnosti, umjeren rast (ili eksternalizacija izvan okvira poduzeća) udjela proizvođačkih usluga, te neodređeno kretanje udjela osobnih usluga (usprkos pozivanjima na turizam i naizgled neograničeno bujanje ugostiteljskih objekata).

Od 1970. do 1989. broj zaposlenih u transformativnim djelatnostima i svim tipovima usluga bilježi ujednačen rast na račun broja zaposlenih u individualnoj poljoprivredi, pri čemu se udio zaposlenosti u raznim područjima djelatnosti "petrificira" u osamdesetima. Ipak se ne smije ignorirati činjenica da je određena razina integracije u međunarodnu podjelu rada i restrukturiranja zaposlenosti postignuta i u ovom pretkapitalističkom periodu, unutar prilično specifičnoga samoupravnog sistema.

U devedesetima se mijenja vlasnička struktura, a do transformacije strukture zaposlenosti dolazi različitim dinamikom nestajanja radnih mjesta. Smanjuje se udio zaposlenih ekstraktivnim i transformativnim djelatnostima, a raste udio zaposlenih u proizvođačkim (poslovnim) i društvenim uslugama. Dinamika intersektorske mobilnosti povećana je u ranim devedesetima, a struktura djelatnosti donekle je približena onoj koja karakterizira informacijsko društvo i društvo usluga. Krajem desetljeća promjene postaju manje dinamične – trend rasta društvenih usluga i pada transformativnih djelatnosti zaustavlja se.

Zanimljivo je da su se najintenzivniji pomaci očitovali u ranom ratno-tranzicijskom razdoblju, bez implementacije sustavne politike tranzicije ili restrukturiranja zaposlenosti i bez vanjskih pritisaka. Naime, globalizacija je i kao pojam u Hrvatskoj bila neprisutna gotovo do kraja devedesetih godina, kada se proces intenzivira, dolazi do priključivanja nadnacionalnim organizacijama i europskim integracijama, te do masovnijih investicija stranog kapitala u bankovni i infrastrukturni sektor. Neoliberalni utjecaj se niz godina nije značajnije širio od nekih akademskih i poduzetničkih krugova, dok je retorika u svemoćnoj političkoj sferi bila nacionalistička i populistička. Nije postojala niti strategija razvoja kojoj bi se pripisale transformacije strukture; tranzicija je vođena nesistematski, proizvoljno i ne-transparentno. Proklamirano socijalno osjetljiva, snažna država s velikom javnom potrošnjom, održavala je brojne dru-

štvene usluge, demontirajući značajan dio poduzeća, ali ustupcima kupujući socijalni mir. Jedan od uzroka promjena strukture mogla je biti primjetna i kritizirana orijentacija na trgovinu (posebno na uvoz), što je područje u kojem je pokrenut velik dio novih poduzeća. Takva orijentacija uključuje u međunarodne tokove robe i kapitala te zahtijeva rast udjela zaposlenih u distributivnim i poslovnim uslugama, a istiskuje proizvodnju. Izgleda da je tek krajem devedesetih došlo do povećanja pritiska kapitala i nadnacionalnih institucija (prvenstveno MMF) na smanjenje obima i potrošnje društvenog sektora, te premještanje institucija fleksibilnosti rada u formalno gospodarstvo – što su prema neoliberalnom kanonu nužni uvjeti razvoja privrede. Paradoksalno, ali upravo je u tom periodu došlo do stabilizacije strukture i usporavanja promjena.

LITERATURA

- Aoyama, Y., Castells, M (2002.) An empirical assessment of the informational society: Employment and occupational structures of G-7 countries, 1920–2000, *International Labour Review* 141(1–2):123–160.
- Baletić, Z. (ur.). (1999.) *Hrvatsko gospodarstvo u tranziciji*. Zagreb: Ekonomski institut.
- Beck, U. (2000.) *The brave new world of work*. Cambridge: Polity Press.
- Carnoy, M. (2000.) *Sustaining the new economy: work, family and community in the information age*. Harvard University Press.
- Castells, M. (2000.a) *The information age: economy, society and culture, Vol. III: End of millenium*. Cambridge: Blackwell Publishers.
- Castells, M. (2000.) *The information age: economy, society and culture, Vol. I: The rise of the network society*. Cambridge: Blackwell Publishers.
- Clark, C. (1940.) *The Conditions of Economic Progress*, London.
- Crnković-Pozaić, S. (1997.a) Mehanizmi prilagođavanja tranzicijskim promjenama, u: S. Crnković-Pozaić (ur.) *Poticajni mehanizmi restrukturiranja tržišta rada u Hrvatskoj* (radni materijal). Zagreb: Ekonomski institut.
- Crnković-Pozaić, S. (1997.) Neslužbeno gospodarstvo mjereno radnom snagom, *Financijska praksa* 21(1–2):169–194.
- Državni zavod za statistiku (1980.–1998.) *Statistički ljetopis*. Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.
- Državni zavod za statistiku (1997.) *Nacionalna klasifikacija djelatnosti NKD*. Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.
- Državni zavod za statistiku (1999.–2002.) *Anketa o radnoj snazi. Priopćenje*. Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.

- European Commission (2001.) *Employment in Europe 2001: recent trends and prospects*. EC: Employment and European Social Fund.
- Gorz, A. (1999.) *Reclaiming work: beyond the wage-based society*. Cambridge: Polity Press.
- Granovetter, M., Swedberg, R. (2001.) *The sociology of economic life*. Boulder: Westview press.
- Hardt, M. (1999.) Affective labor, *Boundary* 26(2):89–100.
- Held, D et al. (1999.) *Global transformations: politics, economics and culture*. Cambridge: Polity Press.
- International Labour Organization (1998.–2002.) LABORSTA, International Labour Office Database on Labour Statistics. (URL: <http://laborsta.ilo.org>)
- Kerovec, N. (1990.) Neka sociodemografska obilježja zaposlenog stanovništva SR Hrvatske, *Zapošljavanje* 15(1):32–38.
- Mrnjavac, Ž. (1994.) Kretanje zaposlenosti na tržištima rada zemalja sjevernog Mediterana tijekom osamdesetih godina. *Radovi* /, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Splitu, 11(4):517–529.
- Nesporova, A. (2000.) Zaposlenost i politika tržišta rada u tranzicijskim gospodarstvi-
- ma, *Revija za socijalnu politiku* 7(2): 183–196.
- Reich, R. (1992.) *The work of nations*. New York: Vintage Books.
- Rifkin, J. (1996.) *The end of work: the decline of the global labor force and the dawn of the post-market era*. New York: Putnam.
- Sekulić, D. (1985.) *Tržište, planiranje i samoupravljanje*. Zagreb: Globus.
- Sennett, R. (1998.) *The corrosion of character: The personal consequences of work in the new capitalism*. New York: W. W. Norton & Company.
- Singelmann, J (1978.) *The transformation of industry: from agriculture to service employment*. London: Sage.
- Stark, D. (1996.) Recombinant property in east european capitalism, *American Journal of Sociology* 101(4):993–1027.
- Šporer, Ž. (1990.) *Sociologija profesija*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- Vujčić, B. (1997.) Strukturne promjene u zaposlenosti: gdje smo, kako smo tu došli i kamo idemo?, u: S. Crnković-Pozaić (ur.) *Poticajni mehanizmi restrukturiranja tržišta rada u Hrvatskoj* (radni materijal). Zagreb: Ekonomski institut.
- Wallerstein, I. (1986.) *Suvremeni svjetski sistem*, prvi dio. Zagreb: Cekade.

Summary

RESTRUCTURING WORK? TRANSFORMATION OF THE EMPLOYMENT STRUCTURE

Teo Matković

Zagreb, Croatia

The transformation of work and employment occupies a key position within the process of capitalist restructuring. New organizational models and doctrines, supplemented by ICT use and deregulatory political decisions, have contributed to the change of forms as well as structure of employment world-wide.

The paper examines the structure of employment on the macro-level. Based on the concept of post-industrial society it considers theses on a) a shift of economic activity towards services and b) key role of professions with high knowledge and information content. Through an overview of the employment structure of first world countries, transition countries, and Croatia, structural developments are examined within their historical context.

For the most part, Labour Force Survey data were used, complemented with recomputed official labour statistics for Croatia (period 1970–1996). Econo-

mic activities were aggregated according to Castells' adaptation of Singleman's classification of occupational sectors.

The data for the first world countries, inter-state differences notwithstanding, supported the original theses. Analysis of the recent occupational structure developments in transition countries shows varying starting positions and varying patterns of transformation. Common characteristics included the growth of producer and social services, while changes in professional structure remained minor.

The Croatian case was subject to more in-depth examination, and two phases of employment structure development were detected. In the 1970–1990 phase employment grew in size, but occupational structure was almost “frozen” due to certain political and institutional choices. During the second, transition phase (1990–2001), the number of employed plummeted initially, but with different impact in different sectors. It had a similar net structural effect as the occupational restructuring in developed countries – relative growth of employment in producer and social service sectors and a drop in the transformative sector. In the latter part of the nineties, occupational structure stabilised, while the labour market became more dynamic.

Key words: transformation of employment, occupational structure, professional structure, informational society.